

ԳՐԻԳՈՐ ԽԼԱԹԵՅՈՒ ԿԱՖԱՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԳԱՆՁԱՐԱՆԱՅԻՆ ԿԱՖԱՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

Բանալի բառեր՝ Կաֆա, ժանր, գրիչ, հեղինակ, Գրիգոր Խլաթեցի, գանձ, Գանձարան, տաղ:

Կաֆան հայ միջնադարյան գրականության յուրահատուկ բանաստեղծական տեսակ է, որը որպես ժանր ձևավորվել և զարգացել է Ժ-ԺԶ. դարերում (առանձին դեպքերում ձգվելով մինչև ԺԷ-ԺԸ. դդ.)¹: Կաֆաներ գրել են Ֆրիկը, Խաչատուր Կեչառեցին, Գրիգոր Խլաթեցին, Գրիգորիս Աղթամարցին, Հովասափ Սեբաստացին, Զաքարիա Գնունեցին և ուրիշներ: Այս գրական տեսակն առաջին անգամ ներկայացրել է **Ղևոնդ Ալիշանը** իր «Սիսուան» հատորում², ապա անդրադարձել են Հակովբոս Տաշյանը՝ իր «Ուսումնասիրությունք Ստոյն-Կալիսթենեայ վարուց Աղեքսանդրի» աշխատությանմ³, Կարապետ Կոստանյանը, Արշակ Զոպանյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Ասատուր Մնացականյանը և ուրիշներ: Կաֆաների աղբյուրագիտական-գրականագիտական ամփոփ քննությունը կատարել է **Հասմիկ Սիմոնյանը** և լույս ընծայել «Հայ միջնադարյան կաֆաներ (X-XVI դդ.)» ուսումնասիրությունը⁴:

«Կափայ» կամ «կաֆայ» անվանումը (ձեռագրերում հանդիպում է նաև «կալայ» ձևով⁵) առաջացել է արաբական *qāfiyya* բառից, որը նշանակում է ոտանավորի հանգ⁶:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ovsannakhachatryan@mail.ru, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ փետրվարի 15, 2022, գրախոսելու օրը՝ ապրիլի 22, 2022:

¹ Հաշվի առնելով Գանձարաններում գրված կաֆաների ժամանակային ընդգրկումը նույնպես:

² **Ղ. Ալիշան**, *Սիսուան*, Վենետիկ, 1885, էջ 399:

³ **Յ. Տաշեան**, *Ուսումնասիրությունք Ստոյն-Կալիսթենեայ վարուց Աղեքսանդրի*, Վիեննա, 1892:

⁴ **Հ. Սիմոնյան**, *Հայ միջնադարյան կաֆաներ (X-XVI դդ.)*, Երևան, 1975:

⁵ ՄՄ ձեռ. 4200, 169ա՝ «Գանձս ասէ զկալայս»:

⁶ **Ստ. Մալխասեանց**, *Հայերէն բացատրական բառարան*, հտ. 2, Երևան, 1944, էջ 417: Այս բառը «կափիա» ձևով գործածել է Գրիգոր Մագիստրոսը իր՝ ավանդաբար «Հազարատողեան առ Մանուէլ» կոչված, իսկ ձեռագրերում «Տաղասացութիւնք» վերնագրով պոեմի «Պատնառ ոտանաւոր բանիցս» խորագրով առաջաբանում՝ «...տաղասացութիւնք արաբացոյցն սովորաբար վարժաբանութեամբ մրցեալք, միայաւղ աստեալ գծի, զոր դոք **կափիա** անուանէք», **Գրիգոր Մագիստրոս**, *Թուղթք եւ չափաբերականք*, աշխ.՝ **Գ. Մուրադյանի**, Մատենագիրք հայոց, ԺԶ. հատոր, ԺԱ. դար, Երևան, 2012, էջ 140: Կաֆա անվան գործածության մասին

Հստ Հասմիկ Սիմոնյանի՝ կաֆաներն ունեն հետևյալ թեմատիկ խմբավորումները՝ իմաստասիրական, նկարագրական, սուգի, կրոնական, սիրո, երգիծական, դրվատական-պարսավական և հիշատակարանատիպ⁷: Այս վերջին հիշատակարանատիպ տեսակները, ըստ նրա՝ «արժեքավոր տեղեկություններ են հայտնում կաֆաների հետ կապված ստեղծագործական աշխատանքների, իրենց (հեղինակների) անձի և հարակից այլ հարցերի մասին, այդ երգերին հաղորդելով պատմական որոշակի արժեք»⁸: Մեր կարծիքով հենց այս տեսակին են պատկանում **Գանձարան ժողովածուներում** տեղ գտած կաֆա վերտառությունները՝ չափածո ստեղծագործությունները, որոնք մեծ մասամբ բավական պարզ, հաճախ իրար կրկնող ոտանավորներ են: Ինչպես գիտենք, Գանձարանները հայ միջնադարյան գրականության մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեցող ժողովածուներ են, որոնք ձևավորվել և զարգացել են Ժ-ԺԸ դարերում, հայտնի են նաև «Գանձգիրք», «Գանձտետր» անվանումներով, պարունակում են եկեղեցական տարեկան տոներին և առանձին սրբերին նվիրված հոգևոր բանաստեղծություններ, պահպանված են հարյուրավոր ձեռագիր ընդօրինակություններով, որոնց մեծ մասը պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում⁹:

Գանձարան ժողովածուները բաժանվում են երեք հիմնական խմբերի կամ խմբագրությունների՝ **նախախլաթեցիական, խլաթեցիական և հետխլաթեցիական**¹⁰: Այս խմբագրությունների Գանձարաններն ունեն չափազանց տարբեր և բարդ կառուցվածք՝ իրար նման չեն նույնիսկ նույն խմբի կամ խմբագրության ձեռագրերը, օրինակ՝ հնագույն կամ նախախլաթեցիական խմբագրության Գանձարանները, ինչպես նշում է Ա. Քյոշկերեանը, ունեցել են գանձ-տաղ համակարգի ոչ միատեսակ դրսևորումներ՝ մի մասը բաղկացած է եղել միայն գանձերից, մյուսը՝ գանձերից և տաղային եզակի նմուշներից, երրորդը՝ միայն տաղերից և այլն¹¹:

Ինչպես վերը նկատում ենք, Գանձարանների խմբագրությունների ան-

առավել մանրամասն տե՛ս Հ. Սիմոնյան, «Կաֆայի ժանրը հայ միջնադարյան պոեզիայում», Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր, Երևան, 1984, էջ 355-357:

⁷ Հ. Սիմոնյան, «Կաֆայի ժանրը հայ միջնադարյան պոեզիայում», Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր, էջ 378-380:

⁸ Նույն տեղում, էջ 380:

⁹ Ա. Քյոշկերեան, Գանձարանային մշակույթ, սկզբնաղբում են զարգացում (Ժ-ԺԳ. դդ.), Երևան, 2008, էջ 5, 15:

¹⁰ Այս մասին տե՛ս՝ Սրբոց տոներին նվիրված գանձարանային կանոնները (խլաթեցիական և հետխլաթեցիական խմբագրության Գանձարաններում), աշխ.՝ Վ. Գ. Դևրիկյանի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2020, էջ 5-9:

¹¹ Ա. Քյոշկերեան, Գանձարանային մշակույթ, էջ 42-45:

վանումները որոշված են ըստ **Գրիգոր Խլաթեցու**¹² խմբագրության, պատճառն այն է, որ Խլաթեցու խմբագրած Գանձարանը էապես տարբերվում է հնագույն խմբագրություններից. նա ոչ միայն ժողովածուն հարստացրել է իր հորինած նոր գանձերով, տաղերով, զանազան չափածո ստեղծագործություններով, այլև գրիչներին որոշակի ստեղծագործական ազատություն է տվել Գանձարան ընդօրինակելիս: Գրիչ-հեղինակները ազատորեն լրացումներ և փոփոխություններ են կատարել այս ժողովածուում՝ հաճախ այն ստեղծելով ոչ թե մեկ, այլ մի քանի գաղափար օրինակի ձեռագրերի նյութերով, հետևաբար Գանձարան ժողովածուները սկսել են համեմատաբար ավելի ազատ ոճով զարգանալ, ինչի արդյունքում էլ Խլաթեցիական և հետխլաթեցիական խմբագրության յուրաքանչյուր ձեռագիր մյուսից տարբերվում է ինչպես բովանդակությամբ, այնպես էլ կառուցվածքով:

Գանձարան ժողովածուի կանոնը հիմնականում ունի հետևյալ կառուցվածքը՝ **գանձ**¹³-**տաղ-փոխ** (կախված կանոնի կառուցվածքային և այլ առանձանհատկություններից՝ շղթայի մաս կարող են կազմել նաև **մեղեդին** ու **հորդորակը**)¹⁴. այստեղ գլխավոր միավորը գանձն է, որի անունով էլ ժողովածուն կոչվում է Գանձարան¹⁵: Այս շղթայի գլխավոր տարրին, այսինքն՝ գանձին են նվիրված Խլաթեցիական և հետխլաթեցիական խմբագրության Գանձարաններում եղած կաֆա կոչվող բանաստեղծությունները, որոնք սովորաբար գրված են լինում գանձից առաջ, օրինակ՝ ՄՄ 6851 ձեռագրի «Սրբոյն

Նկ. 1. ՄՄ 6851, 84բ

Վահանայ Գողթնեցուն» խորագրով գանձին նվիրված կաֆան (տե՛ս նկ. 1.): Երբեմն հանդիպում են նաև գանձից հետո գրված կաֆաների նմուշներ, ինչպես օրինակ՝ ՄՄ 6851 ձեռագրի «Գանձ Երեման սուրբ խաչին ի Մաթէոսէ» խորագրով

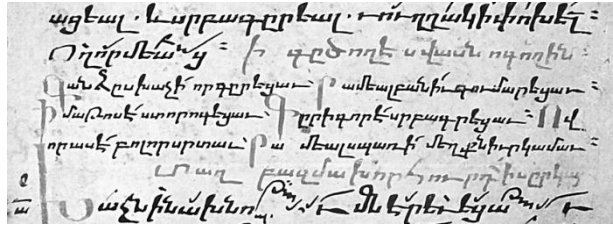
¹² **Գրիգոր Մերենց Խլաթեցի** (1349-1425 թթ.) ծնվել է Բզնունյաց գավառի Խլաթ փառաբան, հոր անունով ստացել է Մերենց (որդի Մերի), իսկ հայրենի փառաբան անունով Խլաթեցի մականունները: Խլաթեցին եղել է վարդապետ-մանկավարժ, ինչպես նաև ընդօրինակել, խմբագրել, ծաղկել, նորոգել, սրբագրել է տարբեր ժանրերի բազմաթիվ ձեռագրեր: Խլաթեցու կյանքի և մատենագրական ժառանգության մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Ա. Մաթևոսյան, Ս. Մառաբյան, Գրիգոր Մերենց Խլաթեցի**, Երևան, 2000, էջ 25-120:

¹³ Հնագույն կամ նախախլաթեցիական ընդօրինակություններում **գանձերը** կոչվել են **փառագներ**, տե՛ս **ՄՄ ձեռ. 2061**, 2ա, 6բ, 13ա և այլուր:

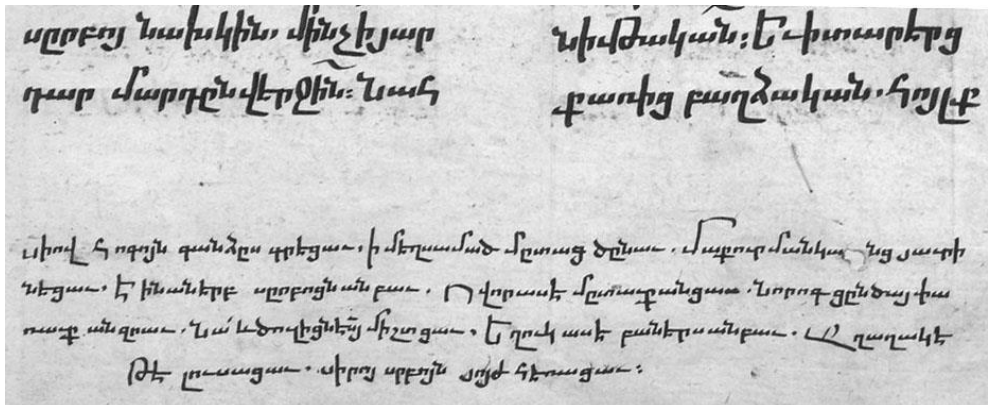
¹⁴ Սրբոց տոներին նվիրված գանձարանային կանոնները, աշխ.՝ **Վ. Գ. Դերեկյանի**, էջ 18-22:

¹⁵ **Ա. Քեչուկեան**, Գանձարանային մշակույթ, էջ 26-28:

գանձից հետո և «Տաղ բազմախորհուրդ ի Սըրկայ» խորագրով տաղից առաջ գրված կաֆան (տե՛ս նկ. 2): Հետխաթեցիական խմբագրության Գանձարաններում կաֆաները հաճախ գրված են լինում գանձին կից՝ լուսանցներում, օրինակ՝ ՄՄ 7509 ձեռագրում «Գանձ մարտիրոսաց» խորագրով գանձին նվիրված կաֆան՝ ստորին լուսանցում (տե՛ս նկ. 3):

Նկ. 2. ՄՄ 6851, 213ա

Նկ. 3. ՄՄ 7509, 255ա

Այսպիսով, առանձնացնելով և ուսումնասիրելով Գանձարան ժողովածուների մեծ մասը՝ պարզեցինք, որ գանձարանային կաֆաների հնագույն նմուշները պահպանված են ՄՄ 4011 Գանձարանում (ժե. դար), որը Խաթեցու ինքնագիրը չէ, բայց օրինակված է 1399-1400 թթ. նրա գրած մի Գանձարանից¹⁶, որտեղ կաֆաներից մեկում հեղինակը հիշատակել է գանձի գրության 1399 թվականը.

...Ի վեշտասան յոբելենի
Եւ չորրորդ երկտասանի (1399)
Բանըս գրեցաւ այս գովելի,
Գանձս Յակոբայ 'ւ Յոհաննիսի¹⁷:

¹⁶ Ա. Մաքևոսյան, Ս. Մաքաբյան, Գրիգոր Մերենց Խաթեցի, էջ 47:

¹⁷ ՄՄ 4011, 358բ:

Որևէ կասկած չինել չի կարող, որ Գրիգոր Խլաթեցու գանձերից առաջ գրված կաֆաների հեղինակը հենց ինքն է, քանի որ Գրիգոր անունը ոչ միայն բնագրում է հիշատակվում, այլև կազմվում է տողերի սկզբնատառերով (այդ շրջանում ընդունված բանաստեղծական ոճ էր ծայրակապերով գրելը՝ հոգվում էր հիմնականում հեղինակի անունը), օրինակ՝ «Գոչումն ըղձական, գովասանական...» սկզբնատողով գանձից առաջ գրված կաֆան՝ «Գրիգորա ե» ծայրակապով:

Առաջիկայ գանձս ասէ գկաֆ[այ]ս գայս

Գանձ եմ ախորժ եւ պատուական,

Բամեալ բանիւ անսխալական,

Ի Գրիգորէ մըտառական

Գըրեալ, զոր կա յԱւետարանն,

Որ զինչ ասէ վասն Յարութեան,

Բոտեալ սիրոյն իւր կատարման,

Աղազարուն յայն գերեզման

Եկեալ տըւաւ զկենդանութեանն¹⁸:

Հաշվի առնելով, որ Գանձարաններում եղած կաֆաների հնագույն նմուշները Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցու գրչին են պատկանում, կարող ենք համարել, որ նա է գանձերին նվիրված կաֆաներ գրելու ավանդույթի հիմնադիրը: Այս ավանդույթը հետագայում շարունակում են այլ հեղինակներ՝ **Առաքել Բաղիշեցին, Սիմեոն գանձասացը, Կարապետ Բաղիշեցին և ուրիշներ:**

Այս ստեղծագործությունների՝ կաֆա լինելու ժանրային բնորոշման վերաբերյալ գիտնականները տարբեր կարծիքներ ունեն. **Գ. Հովսեփյանը** Գանձարանների խմբագրությունների մասին գրելիս Խլաթեցու շափածո այս ստեղծագործություններն անվանում է կաֆաներ՝ «...գանձերի (եւ հոգևոր երգերի) ժողովածուների երկու իրարից տարբեր խմբագրություններ յայտնի են մեզ, մէկը հին եւ աւելի արժէքաւոր, հազուագիւտ, միւսը Գրիգոր Խլաթեցու ձեռքով հաւաքած եւ **կաֆաներով** եւս ճոխացրած, յետագայում յաւելումներով ուրիշների կողմից»¹⁹: Ըստ Հասմիկ Սիմոնյանի՝ «ժամանակին որոշ դեպքերում տեղի է ունեցել իմաստի ընդլայնում՝ «կաֆան» ընկալվել է իբրև առհասարակ գողտրիկ, հաճախ հայրենատիպ «երգ», «բանաստեղծություն»: Կաֆա են անվանվել Գրիգոր Ծերենցի և այլոց՝ գանձերին նախորդող **շափածո կտորները**»²⁰: Արտաշես Մաթևոսյանը և Սեդա Մարաբյանը նշում են՝ «Խլաթեցին գանձարանային

¹⁸ ՄՄ 4011, 127ա:

¹⁹ **Գ. արքեպս. Հովսէփեանց**, Մխիթար Այրիվանցի, Նորագիւտ արձանագրութիւն եւ երկեր, Երուսաղէմ, 1931, էջ 5:

²⁰ **Հ. Սիմոնյան**, Հայ միջնադարյան կաֆաներ (X-XVI դդ.), էջ 38:

յուրաքանչյուր միավոր սկսում էր **կաֆայով**, ապա անցնում բուն գանձին, տաղին, մեղեգուն և հորդորակին»²¹: Ա. Քյոշկերյանը գրում է, որ Գանձարաններում «երբեմն, որոշ հեղինակների, առաւելաբար, Գրիգոր Խլաթեցու գանձերին նախորդում են յանգաւոր կարճ ոտանաւորներ՝ չորս, վեց, կամ ութ տողերից բաղկացած, որոնք կոչւում են կաֆա: Սրանք միջնադարեան կաֆաների նմանողութեամբ յօրինուած բանաստեղծութիւններ են, որոնք յաճախ յօդւում են հեղինակի անունը»²²: Վ. Դերիկյանն ավելացնում է հետևյալը՝ «Գրիգոր Խլաթեցուց սկսած՝ գանձերի սկզբում հաճախ գրվում են **չափածո փոքր ստեղծագործություններ**, որոնք անվանվում են կաֆաներ: Վերջիններս, ըստ էության հիշեցնում են ձեռագրերում Աստվածաշնչի տարբեր գրքերի և միջնադարյան մեկնաբանական գրականության մի շարք ստեղծագործությունների սկզբում գրվող և «**Նախագրութիւն**» կամ «**Գրառաջք**» անվանվող, դարձյալ փոքրածավալ, արձակ կամ չափածո ստեղծագործությունները: Տրված անվանումները հուշում են, որ դրանք գրվելով բուն երկից առաջ, բացատրում և բնորոշում են այն»²³:

Ինչպես նկատում ենք, որոշ գիտնականներ այս ստեղծագործությունները հստակ անվանել են կաֆաներ, մյուսները՝ կաֆայանման չափածո կտորներ, իսկ Վ. Դերիկյանը դրանք նմանեցրել է գրառաջք-նախագրություններին: Հաշվի առնելով այս կարծիքները, մենք փորձեցինք վերհանել Գանձարանային կաֆաների ժանրային առանձնահատկությունները, հասկանալու համար՝ դրանք կաֆաներ են, թե՞ կաֆայանման բանաստեղծություններ:

Այսպիսով, արձակ երկերում տեղ գտած կաֆաները (կարելի է անվանել **դասական կաֆաներ**) ունեն իրենց ժանրային որոշակիորեն կայուն հատկանիշները, որոնց խստորեն հետևել են կաֆայագիր հեղինակները՝ անկախ իրենց անհատականությունից, ինչը հատուկ է եղել ընդհանրապես միջնադարյան գրականությանը՝ հայ, ռուս²⁴ և այլն: Դասական կաֆայի գլխավոր ժանրային հատկանիշը, ըստ Հ. Սիմոնյանի, **կիրառության ոլորտի** առանձնահատկությունն է. այս ստեղծագործությունները հիմնականում հանդես գալով արձակ բնագրերում՝ լինելով նրանց գոյության արդյունքը, ոչ միայն հարստացնում, այլև վերապատմում են տվյալ արձակ երկի նախընթաց հատվածի բովանդակությունը՝ արտահայտելով որևէ խոհ, վերաբերմունք և այլն, ինչպես օրինակ՝ **Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմության, Պղնձե քաղաքի պատմության** և այլ երկերում տեղ

²¹ Ա. Մաթևոսյան, Ս. Մառաբյան, Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, էջ 72:

²² Ա. Քյոշկերեան, Գանձարանային մշակույթ, էջ 19:

²³ Սրբոց տոներին նվիրված գանձարանային կանոնները, աշխ.՝ Վ. Գ. Դերիկյանի, էջ 25:

²⁴ Ինչպես գրում է Դ. Լիխաչևը՝ «ի տարբերություն նոր ժամանակների գրականության, Հին Ռուսիայում (միջնադարում) ժանրով էր որոշվում հեղինակի կերպարը», տե՛ս Դ. С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*, Ленинград, 1967, с. 56:

գտած կաֆաները²⁵: Կաֆաների ժանրային մյուս հատկանիշներն են՝ ա. **կառուց-վածքային** առանձնահատկությունը՝ հայրենիների նման²⁶ ամփոփ միտք արտահատող **ութնյակներ** են՝ փոքրաթիվ շեղումներով, բ. **տաղաչափությունը**՝ կրկին հայրենիների չափով են՝ 7-8 վանկանի, առանձին դեպքերում հորինվել են նաև 9, 10, 11, 12 վանկանի կաֆաներ, գ. **հանգավորումը**՝ հիմնականում նույնահանգ են²⁷:

Այժմ փորձենք վերոնշյալ հատկանիշները համադրել գանձարանային կաֆաների հատկանիշների հետ, օրինակ բերելով ՄՄ 6851 ձեռագրի (Խլաթեցու ինքնագիրն է և գրվել է ԺԵ. դարում՝ 1408 թվականից առաջ)²⁸ «Գանձ ծնընդեան սուրբ Աստուածածինն եւ յիշատակի ծնողաց նորին» խորագրով գանձից առաջ գրված կաֆան.

Առաջիկայ գանձս ասէ զկաֆայս

Գանձ եմ չափով եւ գովելի,

Բոտեալ ձայնիւ ախորժելի,

Ի Գրիգորէ յառաջ եկի՝

Գրծեալ մատամբ ի քարտիսի,

Որ վերծանիմ յեկեղեցի,

Բամից դասուց պաշտօնէի,

Ի տաւնըս սուրբ յիշատակի

էին ծնաւդի մաւրն Աննայի՝²⁹:

Խլաթեցու այս և բազմաթիվ այլ կաֆաներում օգտագործված է դիմառնությունը³⁰ որպես պատկերավորման միջոց (երբ իրերը, երևույթներն օժտվում էին գործելու, խոսելու և շնչավոր էակին բնորոշ այլ հատկանիշներով, այսինքն՝ անձնավորվում էին)³¹. ինչպես տեսնում ենք, կաֆայում գանձն անձնավորված իր գովքն է ասում, պատմում իր իսկ ստեղծման մասին: «Գրիգորի է» ծայրա-

²⁵ Այս հատկանիշի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Սիմոնյան, «Կաֆայի ժանրը հայ միջնադարյան պոեզիայում», *Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր*, էջ 364-367:

²⁶ Այնքան մեծ է այս ժանրերի նմանությունը, որ երբեմն հայրենիներն իբրև կաֆաներ մտնում են գործել արձակի մեջ, և ընդհակառակը, որոշ կաֆաներ ընկալվել են որպես հայրենի և երգվել ինքնուրույն. այս մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 373-375:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 367-370:

²⁸ Ա. Մաքսիմյան, Ս. Մարաբյան, *Գրիգոր Մերենց Խլաթեցի*, էջ 50:

²⁹ ՄՄ 6851, 18բ:

³⁰ «Պիտոյից գրքում» ճարտասանական բարաոնություն վարժության տարատեսակ է. տե՛ս Գիրք պիտոյից, աշխ. Գ. Մուրադյան, Երևան, 1993, էջ 184, 256, 304:

³¹ Ֆ. Հ. Խլաթյան, *Ոճաբանական տերմինների բառարան տեղեկատու*, Երևան, 1976, էջ 9: Ստ. Մալխասեանց, *Հայերեն բացատրական բառարան*, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 520: Կամ՝ *Литературный словарь*, էջ. կայք՝

<http://niv.ru/doc/dictionary/literary-dictionary/fc/slovar-206.htm#zag-548>:

կապով այս կաֆան ութնյակ է, ունի 8, 8, 9, 8, 8, 9, 8, 10 վանկանի տողեր, նույնահանգ է:

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ վերոհիշյալ կաֆան իր հիմնական ժանրային հատկանիշներով համապատասխանում է արձակ երկերում տեղ գտած դասական կաֆաներին՝ միայն այն տարբերություններով, որ չափածո երկից առաջ է գրված և ունի ծայրակապ³²: Վերջիններս, սակայն, ոչ թե հակասում, այլ լրացնում են կաֆա կոչվող բանաստեղծության ժանրային հատկանիշների շարքը, ուստի կարող ենք եզրահանգել, որ Գանձարաններում Խլաթեցու գանձերին կից չափածո ստեղծագործությունները, որոնք ինքն անվանել է կաֆաներ («Կաֆայ գանձիս ի գծողէս»³³), իսկապես պատկանում են կաֆայի ժանրին³⁴:

Գասական կաֆային համապատասխանող մեկ այլ օրինակ է ՄՄ 3870 ձեռագրի «Զաւրավարացն Թէոդոսի եւ Մերկեռիոսի» խորագրով գանձից առաջ գրված, «Գրիգորի է» ծայրակապով կաֆան, որը գեղարվեստական գեղեցիկ համեմատություններով նույնահանգ (բոլոր տողերը ավարտվում են «-իկ»-ով, որը մեծ մասամբ փաղաքշական վերջածանց է) ութնյակ է:

Առաջիկա գանձս ասէ զկաֆայս
Գանձ չափաւոր իմ սակաւիկ,
Բոտ հանճարով բանս գեղեցիկ,
Ի Գրիգորէ ոգոյ նըւաստիկ,
Գըրեալ եղէ բանս աղքատիկ,
Որ ժողովեաց զբանս իմ զըտիկ,
Բաբունաբար՝ որպէս ծաղիկ,
Ի չրաբունեաց բանից սըրպիկ,
Էլից զփափագ մըտաց քաղցրիկ³⁵:

³² Խլաթեցու կաֆաները հիմնականում ծայրակապով են գրված, մինչդեռ հետխլաթեցիական շրջանում կարելի է գտնել ծայրակապով կաֆաների հատուկեմտ նմուշներ:

³³ ՄՄ 6851, 84բ:

³⁴ Տե՛ս նաև ՄՄ 8188 ձեռագրի 75բ էջում՝ «Մընդեան սուրբ Կարապետին» խորագրով գանձից առաջ գրված կաֆան՝ «Գրիգորի է» ծայրակապով:

Գանձս գրեցայ ես պիտանի,
Բամեալ բանիս յոյժ ըղձալի,
Ի տաւնըս սուրբ յիշատակի,
Գըծեալ ի փառս Կարապետի,
Որ վերձանի մի յատենի,
Բամեալ մանկանց Նոր Սիոնի,
Ի տաւնըս սուրբ Կարապետի
Էրանելոյն Յովանիսի:

³⁵ ՄՄ 3870, 73ա:

Կան փոքրաթիվ շեղումներ, երբ կաֆաներն ունեն ոչ թե ութ, այլ վեց տող³⁶, օրինակ՝ ՄՄ 8188 ձեռագրի «Իգնատիոսի հայրապետի» խորագրով գանձից առաջ գրված կաֆան՝ «Գրիգոր» ծայրակապով.

Առաջիկայ գանձս ասէ զկաֆայս

Գանձ պիտանի եմ 'ւ ախորժակ,

Րոտեալ ի ձայն բանիւ յըստակ,

Ի Գրիգորէ առն իմաստակ

Գըրեալ ի քարտիս շարունակ,

Ով որ ունի ձայն անուշակ,

Րախճանապէս ասէ համակ³⁷:

Վեցնյակ է նաև Վենետիկի Հ^մր 607 ձեռագրի (1425 թ.) «Ամենայն կիրակ(ա)մտի ասա՛յ զգանձս» խորագրով, «Գերամբարձ Աստուած գովեալդ ի զարաց զընդից հրեշտակաց» սկզբանտողով գանձից առաջ գրված կաֆան.

Գանձս ասէ.

Գանձըս գրեցայ կիրակմտի,

Րամ աւետեաց սուրբ գիշերի,

Ի Գրիգորէ մեղապարտի

Գրեալ եղէ բանս ի կարգի,

Որ միտս ունի նաչ հաւանի,

Րամեալ սիրով ասէ զբարի³⁸:

Կաֆան ժանրային առնչություններ ունի ոչ միայն հայրենների, անտունիների և ժողովրդական երգերի³⁹, այլև հիշատակարանների հետ, հատկապես՝ չափածո: Հիշատակարանում ձեռագրի, իսկ կաֆայում գանձի ստեղծման և այլ հանգամանքների մասին պատմությունն է, որտեղ հեղինակը՝ այս դեպքում Գրիգոր Խլաթեցին, հիշատակարանագիր գրիչների նման իրեն բնութագրում է «մտամոլար եւ անիմայ», «գարշ», «աղտեղի» և այլ նվաստացուցիչ խոսքերով, ծայրակապով կազմում է իր անունը և վերջում օրհնում գանձը երգողներին, օրինակ.

Գանձս ասէ զկաֆայս զայս

Գանձըս գրեցայ Կիրակոսի եւ Յուդիտայ,

³⁶ Երբեմն հանդիպում են նաև տասը, տասնմեկ տող ունեցող կաֆաներ, օրինակ՝ ՄՄ 4011, 358բ, ՄՄ 3870, 149ա էջերի կաֆաները՝ տե՛ս սույն հոդված, էջ 99-100:

³⁷ ՄՄ 8188, 21բ:

³⁸ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեան ի Վենետիկ, հ. Ե., յօրինեց՝ Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1995, էջ 320:

³⁹ Այս մասին տե՛ս Հ. Սիմոնյան, «Կաֆայի ժանրը հայ միջնադարյան պոեզիայում», Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր, էջ 373-378:

Բամեալ բանիւ խորհրդաւոր յաւրինեցայ,
 Ի Գրիգորէ մըտամոլար եւ անիմայ
 Գըծեալ քարտ ըսպիտ[ակ]ափայլ գրոշմեցայ,
 Ով զիս ասէ, բոլոր սրտիւ ուրախանայ,
 Բոտեալ հոգով ի տաւնս ցընծայ Կիրակոսի եւ Յուդիտայ⁴⁰:

Հիշատակարանի գրիչը օրհնում է ձեռագիրը խնամքով պահպանողին, իսկ կաֆայի հեղինակը՝ գանձը երգողին, օրինակ՝ ՄՄ 6851 ձեռագրի «Ի գըծողէս վասն ոգողին» վերնագրով կաֆայի վերջում կա օրհնություն կամ մաղթանք, թե ով գանձը ամբողջ սրտով երգի, մեղքերից կազատվի.

Գանձըս խաչի, որ գրեցաւ,
 Բամեալ բանիւ գումարեցաւ,
 Ի Մաթոսէ ստորոգեցաւ,
 Գըրիգորէ սրբագրեցաւ:
 Ով որ ասէ բոլոր սրտաւ,
 Բամեալ սպառի մեղքն իւր կամաւ⁴¹:

Մաղթանք ունեցող մեկ այլ կաֆա էլ կա Երուսաղեմի Հ^մր 2149 ձեռագրի 26-րդ էջում.

Առաջիկայ գանձըս Նիկողայոսի ասէ զկաֆայս
 Գանձըս գրեցայ ես ի կարգի,
 Բամից հաւր Նիկողայոսի,
 Ի Գրիգորէ մըտաց յոռի,
 Գըրեալ եղէ ըստ պատշաճի,
 Ով որ ասէ զիս յատենի,
 Բոտեալ սիրով մեղքն իւր քաւի, ամէն⁴²:

Խլաթեցու գանձարանային կաֆաների հիշատակարանատիպ տեսակի մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ կաֆաներում նա հիշատակել է ոչ միայն իր անունը, այլև այդ գանձի ստեղծման թվականը: Այսօրինակ կաֆա, ինչպես վերը նշեցինք, հանդիպում ենք ՄՄ 4011 ձեռագրում՝ «Գանձ որդոցն Որոտման Յակոբայ եւ Յոհանիսի» խորագրով գանձից առաջ.

Գանձս ասէ զկաֆայս զայս
 Գանձըս գրեցի ես պիտանի,

⁴⁰ ՄՄ 3870, 30բ:

⁴¹ ՄՄ 6851, 213ա:

⁴² Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 7, կազմեց՝ Ն. արքեպ. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1974, էջ 202:

Բամեալ բանիւ ախորժելի,
 Ի Գրիգորէ գարշ 'ւ աղտեղի
 Գըրեալ որդոցըն Զեբեթի,
 Որդոց քըւերըն Քրիստոսի,
 Բամից փըրկչին Տեառն Յիսուսի,
 Ի վեշտասան յոբելենի
 եւ շորրորդ երկտասանի (1399)
 Բանըս գըրեցաւ այս գովելի,
 Գանձս Յակոբայ 'ւ Յոհանիսի⁴³:

Այս կաֆայում Գրիգոր Խլաթեցին նշել է գանձի գրություն թվականը տոմարաթիվ ծածկագրով⁴⁴, որը վերծանելով ստացվում է 1399 թ.՝ հավանաբար այն ձեռագրի գրչության թվականը, որից ընդօրինակվել է ՄՄ 4011 ձեռագիրը:

Նմանատիպ կաֆա կա նաև ՄՄ 3870 ձեռագրում «Գանձս Յովհաննու ծընընդեանն» խորագրով գանձից առաջ, երբ հեղինակը կրկին տոմարաթիվ ծածկագրով գրել է գանձի ստեղծման ժամանակը՝ 1418 թ.

Գանձս ասէ զկաֆայս
 Գանձըս գրեցայ ես պիտանի,
 Բամեալ բանիւ ախորժելի,
 Ի Գրիգորէ գարշ 'ւ աղտեղի
 Գրեալ սրբոյն Կարապետի՝
 Որդոյն [սուրբ Զ]աքարիայի,
 Բամից Փըրկչին մկրտողի,
 Ի տասն եւ եաւթն յոբելենի,
 է եւ տասին թիւ աւելի (1418)
 Բանս գրեցաւ այս գովելի,
 Գանձս Յովհաննու Կարապետի՝
 Նախամեծար սրբոց դասի⁴⁵:

Վերոնշյալ կաֆան ընդօրինակված է նաև ՄՄ 4200 (ԺԶ. դ.)⁴⁶, 7509

⁴³ ՄՄ 4011, 358բ:

⁴⁴ Տոմարաթիվ են կոչվում այն ծածկագրերը, որոնցում գաղտնագրության նպատակով օգտագործված են տոմարական գիտության մեջ ընդունված պարբերաշրջանները (տվյալ դեպքում «յոբելեանն»՝ հոբելյան, որը հիսուն տարիների պարբերաշրջանն է) և որոնք գործածվում են հիմնականում տոմարական բնագրերում: Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայկական ծածկագրություն, Երևան, 1978, էջ 190-245:

⁴⁵ ՄՄ 3870, 149ա:

⁴⁶ Ա. Մաքևոսյան, Ս. Մառաբյան, Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, էջ 54-55, նաև՝ ՄՄ 4200, 252ա:

(Ժէ. դ.)⁴⁷, եղմ. 135 (1575 թ.)⁴⁸ և այլ ձեռագրերում: Եթե այս կաֆան նշված ձեռագրերի համար նախագաղափար օրինակի հիշատակարանի (քանի որ դրանք ավելի ուշ շրջանի ընդօրինակություններ են), ապա ՄՄ 3870 ձեռագրի համար գրչության ժամանակի հիշատակարանի արժեք ունի. այն գրչության թվականը ցույց տվող տվյալ է, այսինքն՝ ձեռագիրը գրված է 1418 թվականին կամ դրանից հետո:

Այսպիսով, ինչպես նկատեցինք, նմանատիպ կաֆաներն ունեն հիշատակարանի արժեք և կարևոր ձեռագրագիտական նշանակություն, քանի որ գրչության ժամանակի հիշատակարանի բացակայության դեպքում վերջիններիս միջոցով հնարավոր է պարզել ինչպես ձեռագրի գրչության որոշակի, այնպես էլ մոտավոր ժամանակը:

Վերջում հարկ ենք համարում նշել գանձարանային կաֆաների մեկ ոչ պակաս կարևոր հատկանիշ, որը վկայում է այս կաֆաների որոշակի ժանրային ինքնուրույնության և անկախություն մասին. տարբեր ձեռագրերում՝ նույն կաֆան կարող է նվիրված լինել տարբեր գանձերի, և ընդհակառակը, միևնույն գանձին կարող են նվիրված լինել տարբեր կաֆաներ: Օրինակ, վերոհիշյալ «Գանձս ասէ զկաֆայս («Գրիգորի է բան»))» խորագրով և «Գանձս գրեցայ ես պիտանի, / Բամեալ բանիւ խորթելի...» սկզբնատողերով հիշատակարանատիպ կաֆան ՄՄ 3870 ձեռագրում հանդիպում է «Գանձ Յովհաննու ծընըն[դ]եանն» խորագրով, «Գերագոյն բարի, Փրկիչ աշխարհի, Քրիստոս...» սկզբնատողով գանձից առաջ⁴⁹, իսկ ՄՄ 7509 ձեռագրում՝ «Գանձ գլխատմանն Յով[հ]աննու Կարապետին» խորագրով, «Գոյակն էական, Հաւր սահման եւ բան...» սկզբնատողով գանձին կից⁵⁰, և համապատասխանաբար, նվիրված է այդ գանձերին: Եվ հակառակ երևույթը՝ ՄՄ 3870 ձեռագրում «Գանձ Յովհաննու ծընըն[դ]եանն» խորագրով, «Գերագոյն բարի, Փրկիչ աշխարհի, Քրիստոս...» սկզբնատողով գանձին նվիրված է վերոնշյալ կաֆան («Գանձս գրեցայ ես պիտանի, / Բամեալ բանիւ խորթելի...» սկզբնատողերով կաֆան)⁵¹, ՄՄ 6851 ձե-

⁴⁷ ՄՄ 7509, 139բ՝ «...ի Ժե. յոբէլինի եւ տասնէփն թիւ աւելի (1320)

Բանըս գրեցաւ այս գովելի,

Այն Յովհաննու գլխատմանի,

Նախամեծար սրբոց դասի»։ Կաֆայի վերջում ծածկագրված թվականը ամենավաճառական է, քանի որ այն պատկանում է Գրիգոր Խլաթեցու գրչին, ուստի մնում է ենթադրել, որ գրիչը վրիպել է՝ Ժե.-ի փոխարեն գրել է Ժե., իսկ տասն եւ եաւթն-ի փոխարեն՝ տասնէփն:

⁴⁸ Եղմ. 135, 294բ, տե՛ս Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 1, կազմեց՝ Ն. Կապ. Պողոս-բեան, Երուսաղէմ, 1966, էջ 391:

⁴⁹ ՄՄ 3870, 149ա:

⁵⁰ ՄՄ 7509, 139բ:

⁵¹ ՄՄ 3870, 149ա:

ռազարում նույն գանձին նվիրված է այլ կաֆա⁵², ՄՄ 7509 ձեռագրում՝ այլ⁵³:

Այսպիսով, ԺԴ. դարավերջից սկսած Գանձարան կոչվող ժողովածուներում Գրիգոր Խլաթեցու հեղինակությամբ հայտնվեցին կաֆա կոչվող բանաստեղծություններ (առաջին նմուշները գտնում ենք ՄՄ 4011 ձեռագրում), որոնք մենք անվանեցինք գանձարանային կաֆաներ: Այս կաֆաները իրենց ընդհանուր հատկանիշերով՝ կիրառության ոլորտի առանձնահատկությամբ, կառուցվածքով, տաղաչափությամբ, հանգավորմամբ համապատասխանելով արձակ երկերում տեղ գտած կամ դասական կաֆաներին, ունեն նաև միայն իրենց հատուկ հատկանիշերը՝ ծայրակապի առկայությունը, հիշատակարանային բնույթը և այլն⁵⁴: Գանձարանային կաֆաներ գրելու Խլաթեցու այս ավանդույթը շարունակվում է նաև հետագայում՝ ձգվելով մինչև ԺԸ. դարը. Գանձարան ժողովածուներում իրենց գանձերին նվիրված կաֆաներ են գրում Առաքել Բաղիշեցին, որը Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցու աշակերտն էր, Սիմեոն գանձասացը, Կարապետ Բաղիշեցին և այլ տաղասաց, գանձասաց գրիչներ ու հեղինակներ:

⁵² ՄՄ 6851, 58ա.

Առաջիկայ գանձս ասէ զկաֆայս
Գանձըս գրեցայ ես պիտանի,
Բամեալ բանիւ յոյժ ըղձալի,
Ի տանըս սուրբ յիշատակի,
Գրծեալ ի փառս Կարապետի,
Որ վերծանիմ ի յատենի,
Բամեալ մանկանց նոր Սիոնի,
Ի տանըս սուրբ Կարապետի
Էրանելոյն Յովհաննիսի:

⁵³ ՄՄ 7509, 26ա.

Գանձ գեղեցիկ ես պիտանի,
Բոտ պատմութեամբ ի շար տողի,
Ի Գրիգորէ անպիտանի,
Գրեալ սրբոյն Կարապետի,
Որ ի Տարանըն նահանջի,
Բամից սրբոց բազմատենի,
Ի Գրիգորէ Լուսատուշի,
Է նա շինեալ վանք սուրբ ուխտի:

⁵⁴ Չնայած այս հատկանիշներն առանձին-առանձին բնորոշ են միջնադարյան գրականության այլևայլ ժանրերի ևս, սակայն դրանք գանձարանային կաֆաները (հատկապես Գրիգոր Խլաթեցու) տարբերակում են դասական կաֆաներից:

OVSANNA KHACHATRYAN

THE KAFAS OF GRIGOR KHLAT'ETS'I AS THE FIRST SAMPLES IN THE COLLECTIONS OF SACRED CHANTS

Keywords: *Kafa*, genre, scribe, author, Grigor Khat'ets'i, gandz (litany), Ganadzaran (Sacred chants), hymn.

The *kafa* is a unique poetic genre of medieval Armenian literature. It was formed and developed in the 10th-16th centuries (some *kafas* were written in the 18th century). The term *kafa* comes from the Arabic word *qāfiyya* which means "rhyme". Poems called *kafa* appeared in the *Gandzaran* (Hymnal) collections by Grigor Khat'ets'i in the late 14th century. The oldest samples of Grigor Khat'ets'i's *kafas* are found in manuscript M 4011. With their general features (structure, metrics, rhyme etc.), these *kafas* correspond to the classic ones but also have their own specific features: they are acrostics forming the author's name, in content they are close to the colophons, etc.

This tradition started by Grigor Khat'ets'i was continued by later authors and lasted until the 18th century): Aṙak'el Baghishets'i (a student of Grigor Khat'ets'i Tserents'), poet Simeon, Karapet Baghishets'i as well as other scribes and authors wrote *kafas* dedicated to their *gandzs* in the *Gandzaran*.

ОВСАННА ХАЧАТРЯН

КАФЫ ГРИГОРА ХЛАТЕЦИ КАК ПЕРВЫЕ ОБРАЗЦЫ ЖАНРА В ПЕВЧЕСКИХ СБОРНИКАХ-ГАНДЗАРАНАХ

Ключевые слова: *Кафа*, жанр, писец, автор, Григор Хлатеци, гандз (песнь), Ганадзаран (Сборник священных песен), песня.

Кафа – уникальный поэтический жанр средневековой армянской литературы, сложившийся и развивавшийся в X–XVI веках (в некоторых случаях до XVIII века). Название кафа происходит от арабского слова “кафия”, что означает рифма. Стихотворения под названием “кафа” появились в сборниках “Ганадзаран” Григора Хлатеци в конце XIV века. Древнейшие образцы каф Григора Хлатеци можно найти в рукописи Матендарана 4011 (копия протографа 1399–1400 гг.). Эти кафы в общих чертах похожи на классические спецификой употребления, структурой, метрикой, рифмовкой, но имеют и определенные особенности: это акростиhi с именем автора, по содержанию они близки к колофонам и т.д.

Традиция, идущая от Григора Хлатеци продлилась до XVIII в.: Аракел Багишети – ученик Григора Хлатеци Церенца, стихотворец Симеон, Карапет Багишети, другие писцы и авторы писали кафы, посвященные их же гандзам в Гандзаране.